

Ferge Zsuzsa

az MTA levelező tagja

A CIVILIZÁCIÓS FOLYAMAT FENYEGETETTSÉGE

Elhangzott 1998. december 9-én

Korunk egyik legnagyobb közvitája akörül zajlik, hogy mekkora és milyen államra van szükség. A vita sosem volt – valószínűleg nem is lehet – mentes érdekektől és ideológiai felhangoktól. Ezért egy ideje úgy gondolom, hogy azt a 200–300 éves, talán hosszabb történelmi folyamatot kellene átlátunk, amelynek során a „modern” állam mai formája és funkciórendszere kialakult. A történelem nem nyújt védelmet ideologikus értelmezésekkel szemben, de új oldalról világíthat meg egyértelműnek vélt kérdéseket.

Hadd jegyezzem meg mintegy zárójelben, hogy nem először menekülök a történelemhez annak érdekében, hogy valamivel jobban megértsem a jelent. Ezzel kísérleteztem például akkor is, amikor közel 15 évvel ezelőtt az éppen akkor föléledő szegénypolitikai szemlélet érvényességét és korlátait 100 év tapasztalatai alapján igyekeztem értelmezni. Akkor is mentegetődztem azért, hogy illetéktelenül használom egy másik tudományág eszközeit. Max Weberet hívtam felmentő tanúnak, aki a következőket írta (*A tudomány mint hivatás*ban):

„Minden munka, amely szomszédos területekre nyúlik át – alkalmilag sor kerül erre, a szociológiában pedig kikerülhetetlen – maga után vonja azt a rezignált felismerést, hogy (rendelkezésre bocsátjuk ugyan azokat a szakember szempontjából hasznos kérdésfeltevéseket, amelyekbe ő a maga szakszemponthoz nem egykönnyen botlik bele, de) saját munkáknak elkerülhetetlenül rendkívül tökéletlennek kell maradnia.”

Most is úgy gondolom, hogy az állam és civilizáció viszonyának történelmi értelmezése nélkül nem tudunk a mában eligazodni, de azt is tudom, hogy én csak néhány követ tudok hozzáadni ehhez a gigantikus épülethez.

Ebben az előadásban elsősorban magának a civilizációs folyamatnak a megértésére koncentrálok. E vizsgálódásból adódnak bizonyos következtetések az állam szerepére nézve, amelyeket vagy másutt megírtam (Ferge, 1997), vagy reményem szerint majd másutt megírok. Itt csak a civilizáció és állam közti leglényegesebbnek vélt összefüggéseket foglalom össze.

Mi értendő civilizáción?

„Klasszikus” közelítések

A civilizáció tartalma gazdag, értelmezéseinek száma majdhogynem végtelen, tehát valamilyen kiindulópontot a magam számára rögzítenem kellett. A történelmi irodalom óriási, a szociológiai szegényesebb. Nekem az utóbbira is szükségem van. Ezért a kályha, amelytől elindultam, Norbert Eliasnak és követőinek, első rendben Abram de Swaannak a munkássága. E civilizáció-felfogás csak Nyugat-Európára és csak az utolsó néhány száz évre koncentrál. E civilizációs folyamatok a kapitalizmus kibontakozásával, a technikai modernizálódással, az urbanizálódással, a politika átalakulásával párhuzamosan formálták a társadalmi viszonyokat és magatartásokat.

Lényegében ezt a kort dokumentálja izgalmas részletességgel Braudel nagy műve (1985), az utolsó néhány évszázad mindennapi életében bekövetkezett változások nagy ívű tablója. A mű alapanyaga az anyagi kultúra, ahogyan azt az egymás mellett élő, sosem egészen független civilizációk az időben alakítják. E keretben együvé szervülnek az átfogó demográfiai vagy termelési folyamatok, az, hogy mikor, milyen technikával mit termeltek, hogyan szállítottak és cseréltek, hogyan terjedtek civilizációk között eljárások, növényfajták, szokások, valamint a mindennapok életmódmorzsái. Látjuk, hogy ki mikor evett kásás pépet vagy fehér kenyeret, aludt szalmán vagy baldachinos ágyban, evett kézzel vagy ezüstkanállal, kinek mikor lépett be az életébe az éjjeliedény, ki mit használt gyógyszernek, és mitől undorodott, milyen hitek kötődtek a húshoz vagy sajtához Dél-Európában vagy Kínában, hogyan fogadta el Európa a törököktől a kávé, és alakította ki a kávéházat. Az ezer és ezer apróságból, a „történelem apró porszemecskéiből” állnak össze tartós láncok, szabályszerűségek. Braudel főként a *materiális kultúrával*, s az ehhez kapcsolódó szokásokkal foglalkozik, hangsúlyozva, hogy épp azon szabályszerűségeket helyezte „előtérbe, amelyek a civilizációk és kultúrák körébe tartoznak... mert ezek összekötő kapcsokat,

vagyis rendet teremtenek... egymástól szinte idegen tények között, kezdve azokon, amelyek a spiritualitás és értelem körébe tartoznak, egészen a mindennapi élet tárgyaiig és eszközeiig”.¹

Elias munkássága átfogja a *materiális kultúra és szokások, a társas és társadalmi viszonyok és kommunikáció, a mentális funkciók, az érzelmi háztartás és a személyiségvonások átalakulásának* számos vonulatát (Elias, 1987). Alapvetően azt a folyamatot kíséri végig, ahogy az „udvarban”, vagy onnan kiindulva fokozatosan finomult minden a legegységibb életfunkcióktól – mint amilyen az orrfűvés, az étkezés, a szexuális viselkedés – a társas együttlét „udvariasként”, civilizáltként elfogadott érintkezési normáiig, a bonyolult mentális funkciókig, majd az érzelmi háztartásig. A vizsgált korszak második felétől erősödik fel az individualizálódás gyakorta elemzett folyamata. Ezt kísérte a privát szféra és az ehhez tartozó intézmények átalakulása, a nukleáris család mind szorosabb és érzelmi közösséggé válása, az „otthon” és általában a privát tér, a „privacy” fontosságának növekedése (Ariès, 1973).

Swaan a civilizációs mozzanatok között tartja számon azt, ahogyan a változó feltételek következményeként csökkennek a nemek, generációk, feljebb- és alattvalók, főnökök és beosztottak, kormányok és alattvalók közötti társadalmi távolságok, a megszólítások és érintkezési formák módosulását hozva magukkal. Az egyenlőbb individuumok közötti viszonyok okként és okozatként azzal járnak, hogy az érzelmi háztartás menedzselésében, illetve az egymás közötti viszonyokban a parancsot a tárgyalásos megegyezés váltja fel (Swaan, 1990:150–167).

Mindezt természetesen aládúcolják a polgári társadalom új intézményei és ezek értékei, normái, a szabad piaci szerződéstől a modern politikai demokrácia mintáiig, az egyéni jogok bővüléséig és erősödéséig, mindenki egyenlő emberi méltóságának elismeréséig.

Elias és követőinek elmélete szerint egy sor, generációkon át tanult magatartás vagy beállítódás beépül a személyiségbe (természetesen nem biogenetikus öröklésről, hanem „szociogenetikus” és „pszichogenetikus” folyamatokról van szó). Kialakul „egy komplexebb és a korábbinál biztonságosabban működő »felettes én« háztartás” (Elias, 1982:248), amely a külső kényszereket belső kényszerekkel váltja fel. Ezzel a magatartások egy része kevesebb energiát

¹ Szép feladat lenne összevetni a történész Braudel és az inkább szociológus Elias forrásait. Mindkét esetben óriási a feldolgozott anyag, bár Braudelé, már csak a szélesebb téma miatt is, gazdagabbnak tűnik. Nem szisztematikus benyomásaim alapján még a hasonló témák esetében is a várhatónál sokkal kevesebb az azonos forrás, s a közös forrásokon más a hangsúly (például Erasmus 1530-ban napvilágot látott, ifjakat nevelő illetéktankönyvének Eliásnál központi, Braudelnél marginális szerepe van). Elias késői sikerére utal, hogy Braudel az eredetileg 1979-ben megjelent munkában nem hivatkozik rá, azaz feltehetően nem ismerte az 1939-ben kiadott, de sokáig csak angolul lappangó művet.

igénylő automatizmusává válik (Elias, 1987:680)². A civilizáltnak tekintett személyiségvonásokból Elias leggyakrabban az önkontrollt, bizonyos összefüggésekben az önmegegyezéses magatartást, a kifinomultabb modort, a másokra és a tabukra való nagyobb odafigyelést, a nagyobb rendezettség iránti igényt, a körültekintőbb, előrelátóbb magatartást emeli ki (Elias és Scotson, 1994:15), illetve azt, hogy a hirtelen késztetéseket (impulzusokat) egy belsővé váló, hosszabb távú előrelátás követelményeinek vetik alá (Elias, 1987:703). A folyamat gyakorta említett magva, talán legfontosabb következménye a mindennapi élet pacifikálása. Ennek személyi feltétele nyilvánvalóan az önkontroll, külső eszköze pedig az, hogy az erőszak eszközeit az állam jórészt monopolizálja. Ez a fejlemény megszabadította az embert attól a szorongástól, hogy bármely sarkon személyes fizikai támadás érheti, s attól a kényszertől, hogy állandóan ellentámadásra készen álljon (bár nem kevés új szorongás léphetett a régiek helyébe).

Ezt a futólag áttekintett civilizációs „leltárat” szeretném néhány meggondolással kiegészíteni, vállalva azt a kockázatot, hogy Elias vagy De Swaan nem értene teljesen egyet értelmezéseimmel.

További meggondolások a civilizációs folyamat társadalmi feltételeiről és tartalmáról

1. Elias (továbbá De Swaan és talán legeggyértelműbben Braudel) egész gondolatrendszeréből azt tartom a legfontosabbnak, hogy a civilizáció a társadalmi együttélésről szól, arról, hogy miként tudhatunk egymással és egymás mellett élni egy adott társadalomban. Ebből a nézetből természetesen minden valaminnyire is tartós társadalom kidolgozott egy civilizációt³ – magatartási, érint-

2 Elias és Swaan egyaránt világossá teszik, hogy a civilizáció önkontrollt növelő hatásának gondolata természetesen Freudra épül. A szuper-ego nemcsak az egyénhez kötődő jelenség, hanem egyike az egyént a társadalomhoz kapcsoló láncszemeknek. Freud expliciten állítja, hogy a civilizáció ára az egyéni szabadság valamilyen mértékű korlátozása: „Az egyén szabadsága nem a civilizáció hozadéka. A civilizáció előtti világban sokkal nagyobb volt, jöllehet értéke abban az időben csekély volt, mert az egyén nem volt abban a helyzetben, hogy megvédelmezhesse. A szabadság a civilizáció fejlődésével fokozatosan korlátozódott, s az igazságosság azt követeli, hogy e korlátok mindenkire vonatkozzanak.” (Freud, 1951, 59–60; magyarul némileg másként: Freud, 1982:359.)

3 Hadd mellőzzem a civilizáció, kultúra, modernizáció fogalmak pontos definícióját. A legtudományosabb irodalomban is teljes a káosz e tekintetben, s a legnagyobb enciklopédiák gyakran keresztbe (szinte idem per idem) definiálnak. A nagy *New Encyclopaedia Britannica*, Macropaidea 1983-as kiadásában például a következő olvasható: „with the advance of modernisation [...], at any rate the outcome will be a new world of civilization, heir to Western and non-Western cultures alike”. Mellesleg Freud hivatkozott művének címe németül *Das Unbehagen in der Kultur*, angolul *Civilization and its discontents*, magyarul Rossz közérzet a kultúrában. Braudel, miután világméretben tekintette át kultúrák és civilizációk küzdelmét, azt írja, hogy: „Kultúrának olyan civilizációt nevezünk, amely még nem érte el érettségét, optimumát, és nem biztosította fejlődését.” (Braudel, 1985:98).

kezési és erkölcsi szabályokkal, s ezek kikényszerítését segítő eszközökkel.⁴ Ezek mind részévé válnak a társadalom önmagáról alkotott képének. Az adott társadalmon belül identitást formálnak és összeköthetnek, egyben pedig a „másként civilizáltakkal”, a „barbárokkal” szembe is fordítanak. Ebben a közelítésben nehezen értelmezhető művelet civilizációkat értékelő céllal összehasonlítani. Nemigen található olyan mértékrendszer, amelynek alapján azt állíthatnánk, hogy a perui, a kínai vagy az európai civilizációk közül az egyik a másiknál jobb vagy épp fejlettebb.

2. Sok általam ismert munka foglalkozik egyes civilizációk közötti „transzferekkel”, de kevés szisztematikus elemzést találtam a civilizációs folyamat terjedésének egy adott társadalmon *belüli feltételeiről*. Elias első renden az „udvarban”, a társadalom legfelső rétegében kialakuló értékeket, kódokat és normákat vizsgálja. Műve olvastán azt a benyomást szerzi az ember, hogy ami fent kialakul, az azután általánosul, mintegy spontánul elterjed, hogy végül az egész társadalom önképének részévé váljon. A spontán „lecsurgásra” vonatkozó feltevést, ami jelenthet adaptálást, utánzást, szociális tanulást, kérdésesnek tartom. Braudel többet foglalkozik mind az alsó osztályok és szegények sajátos helyzetével, mind a különböző tárgyak és szokások térbeli, néha társadalmi terjedésével, de egyelőre e részletekből sem bontakozik ki számomra valamilyen szociológiailag értelmezhető szabályrendszer arról, hogy az egyes civilizációs elemek miként mozognak, terjednek.

A hierarchikusan szervezett társadalmakban „fent” kialakuló szokásokat, normákat, habitusokat szükségképpen a társadalom csúcsára jellemző körülmények és kihívások kondicionálták. Ezek a társadalom többi rétegében igen eltérőek lehettek, s ez befolyásolja a transzfereket.

Ha a csúcstól távol lévők nincsenek anyagilag és szellemileg felkészülve az új habitusok befogadására, ez a transzfereket lehetetlenné teszi. Triviális példával élve: ha a „civilizált” viselkedéshez hozzátartozik, hogy az étkezésnél kést és villát használjunk (legkorábban a 18. század óta – XIV. Lajos még megtiltotta vendégeinek a villa használatát⁵), akkor a társadalom minden tagjának képesnek kell lennie arra, hogy ezeket az eszközöket megszerezze – megvegye vagy elkészítse. S ami talán még fontosabb, elevennek kell lennie annak a belső meggyőződésnek, hogy a kés és villa használata mintegy természetes szükséglet. Ha tehát valaki nem használja ezeket az eszközöket, akkor bekerül a kevésbé civilizáltak, végső

⁴ Ilyen általánosságai szinten nézve (egy) „civilizáció akkor válik lehetségessé, amikor egy szilárd mezőgazdaság és technológia alapján gazdasági többlet keletkezik, amely lehetővé teszi városok és írásos kultúra létrejöttét” (*New Encyclopaedia Britannica*, vol. 23). Braudel viszont épp a városok létrejöttében látja a különbséget civilizáció és kultúra között (Braudel, 1987:48–49).

⁵ Braudel, 1985:210.

fokon a barbárok közé, akik voltaképp már nem is tartoznak az adott társadalomhoz.

Kissé másként fogalmazva: *ha a körülmények nem eléggé hasonlóak fent és lent ahhoz, hogy hasonló követelményeket támasszanak, és hasonló habitusokat tegyenek racionálissá, akkor vagy egyáltalán nem működnek a transzferek, vagy csak torzult átvétel lehetséges.* Bourdieu-nek valószínűleg igaza van abban, hogy a habitus a gyakorlat logikája, a gyakorlati érzék (*sense pratique*) maga, illetve ahhoz kötődik. Olyan gyakorlatok válhatnak belsővé és általánossá, vagyis habitussá, amelyek az adott körülményekből fakadó követelményekkel összhangban vannak (Bourdieu, 1972). A habitus akkor tud „megfelelően” működni, ha a társadalmi aktor „rendelkezik a gazdasági és kulturális tőke azon minimumával, amely ahhoz szükséges, hogy felismerje és megértse” egy adott helyzet követelményeit (Bourdieu és Wasquant, 1992:124).

Egyetlen illusztrációként hadd említsem Benda Kálmán tanulmányát az írástudás terjedéséről. Egy Mária Terézia által elrendelt felmérés felhasználásával Benda megállapítja, hogy a 18. század végén – jóllehet az iskolák sok helyütt működtek – a köznép, illetve a parasztság csak a földrajzi elhelyezkedése függvényében vált funkcionális írástudóvá, azaz ha közlekedési utak mentén élt, ha bekapcsolódott az árutermelésbe, ha adott és vett a piacon. A Nyugat és a Duna mente elég jól állt. De, kérdi Benda, Somogyban, Tolnában „a paraszt mire is használta volna hagyományos életformájában az írást-olvasást”? (Benda, 1978:298). Vagyis hát ez a gyakorlat nem vált habitussá, civilizációs elemmé ott, ahol irracionális volt az ilyenfajta energiabefektetés.

A feltételek hiánya vagy mássága miatt számos civilizációs modell jelentős átalakulásokon – egyszerűsödésen, torzuláson – megy át a diffúzió során. Ez az utóbbi kimenet távolról sem volt ellentétes a felső osztályok kvázi-intencionált szándékával. Az így kialakuló megkülönböztetések úgy segítették elő a kommunikációt, a közönség felismerhető civilizáció lehetőségét, hogy közben fenntartották a társadalmi „felsőbbrendűség” tudatát biztosító szignifikáns megkülönböztetéseket.

3. A civilizációs folyamat *iránya* első pillantásra egyértelműnek tűnik: a civilizációs elemek „fent” alakulnak ki, és onnan szivárognak vagy préselődnek lefelé. Valójában azonban gyakori az interaktív civilizációs munka, sőt, lehetnek lent felmerülő igények vagy „kultúrjavak”, amelyek felfelé terjednek, vagy amelyeket felfelé irányuló nyomással kell kikényszeríteni.

A felülről indulás tűnik dominánsnak. Az az Elias-idézet, amely az étkezési szokások elemzését követi, egyszerre utal a felül kialakuló mintákra, a spontán lecsurgásra, ennek presztízs-csökkentő következményére, a terjedés társadalmi térbeli korlátjára s a folyamat interaktív jellegére. „(A)z udvarban honos szoká-

sok, viselkedésmódok és divatok szakadatlanul áramlottak be a felső középrétegekbe, ahol utánózták, és az eltérő szociális helyzetnek megfelelően... megváltoztatták őket. Éppen ezáltal (azaz miután kissé leértékelődtek) szűntek meg bizonyos fokig a felső réteg megkülönböztetésének eszközei lenni... Fent mindez a viselkedés további finomítására ösztönzött...”

Szélesebb körű interakcióra is lehet példát találni, amikor a társadalom alsóbb rétegei is bevonódnak a folyamatba. Valószínűsíthető például, hogy egyes folyamatokat felülről (akár hatalmi erőszakkal) indítanak el, majd azok spontánul terjednek tovább, sőt, végül „alulról” követelik ki fenntartását és kiterjesztését. Példa lehet erre a pénzhasználat, amely a modern piaci társadalom alapja. Mégis, először jelentős volt a népi ellenállás a széles körű pénzhasználat ellen, hogy egy idő után a munkások kezdjenek küzdeni azért, hogy munkabérüket ne természetben fizessék (Heller, 1945), vagy a szegények azért, hogy ne természetben kapják a segílyt. Ismertebb és egyértelműbb példa a társadalombiztosítás története. A kiszámítható jövő, az ezt építő biztonságok a modern európai civilizáció tartozékai. Mégis, az ezt az igényt kiszélesíteni és lefelé terjeszteni óhajtó szándékok (mondjuk, Bismarck Németországában) fentről indultak el, s a munkások gyakran tiltakoztak az új intézmény ellen, amely jövőbeli biztonságuk ígéretével amúgy is alacsony bérüket az adott pillanatban kurtította (Rimlinger, 1974; Magyarországról: Petrák, 1978). A továbbiakban azonban ez a kollektív biztonság mindenkivel szemben megvédelmezendő vívmány lett. Némi hasonlóságot mutatnak ezzel a polgárjogi mozgalmak. A sokáig jogfosztottak számára csöppet sem magától értődő, hogy nekik is lehetnek jogaik. Ám ha mégis eléri őket ez az igény, roppant fontossá s további jogok követelésének eszközévé válhat. Valószínűleg nehezebb példát találni arra, hogy egy később általánossá váló civilizációs elem vagy igény „lent” alakuljon ki, úgy, hogy annak formálásában nemcsak a hatalom, hanem még az értelmiség, azaz a szimbolikus világ specialistája sem vesz részt. A társadalomban leszorultak gyakran nemcsak a megfelelő kifejezési eszközöktől, a „hang” továbbításának lehetőségétől, hanem még a megfosztottság tudatától is megfosztatnak.⁶

4. Ha a civilizáció lényege az, hogy közös normákkal, kommunikációval stb. lehessen egy társadalomban együtt élni, akkor a folyamatnak a *társadalom mind szélesebb rétegeit el kell érnie*. A különböző szerzők által vizsgált folyamatok többsége spontánul csak töredékesen érte el a társadalom egészét. Ezért amikor fontossá vált a társadalom egésze (amely periódus többnyire a nemzeti államok

⁶ Elias egy ritka „ellenpéldája” arról szól, hogy Nyugaton a társadalmi különbségek csökkenése során „az alsó réteg jellemzői valamennyi rétegben elterjednek. Ennek tünete, hogy a nyugati társadalom [...] dolgozó társadalommá vált; korábban a munka az alsó rétegeket jellemezte csak” (1987:705). A példa érvényessége számtalan módon vitatható.

kialakulásához kötődik), akkor mindenütt szükség volt *civilizációs ágensekre*. Az egyházaknak és iskoláknak köztudottan mindig jelentős civilizatorikus missziójuk volt normák, kódok, viselkedési minták terjesztésében. Tessedik Sámuel például hosszan sorolja, hogy mi mindent kellene az iskolákban tanítani, s többek között azt teszi szóvá, hogy mily kevés „történt eddig Magyarországon a falusi iskolabéli gyermekeknél a rend szerént való ételnek tanítása eránt” (Tessedik, 1979:124). A modernizálódó Európában egy sor új intézmény kapcsolódott be e folyamatba, a különböző egyesületektől, fraternitásoktól, szakszervezetektől (Kalb, 1997) a gyárakon át a reguláris hadseregig és rendőrségig. A történet végtelen, itt csak érinthető. Egyetlen korai példával szeretném megvilágítani e komplex folyamatot épp a termelés körül kialakuló civilizációs folyamat segítségével. Az első nagy paternalista kísérlet New Lanark volt, miután a 18. század legvégén Robert Owen vált a feltételeket alakító társtulajdonossá. Saját megoldandó feladatát ő maga így látta: „Abban az időben Skócia alsóbb osztályainál [...] megtalálhattuk egy társadalmi közösség szinte minden bűnét, és igen kevés erényét. A lopás és orgazdaság volt rendes foglalkozásuk, a részegesség szokásuk, a kétszínűség és csalás megszokott mezük, a polgári és vallási lázongás napi gyakorlatuk. Csak abban voltak egységesek, hogy munkaadóikkal egyértelműen és mindenben szembeszegültek.”⁷

Ezt a „csöcseléknek” látott embertömeget kellett tehát átgyúrni. Owen a munkaadó dolgát többek között abban látta, hogy az ifjakba beleültesse „a figyelem, gyorsaság és rendszeret szokásait”. Ama korban még kivételként, mindezt nem lelki terrorral vagy a munkafelügyelők fegyelmezési és büntető eszközeivel akarta elérni, de nem is az érintettek és szervezeteik révén, hanem mindenekelőtt filantrópiával, neveléssel és a körülmények változtatásával. Ezért vizsgálta, hogy „(m)elyek a legjobb megoldások, amelyek révén ezeknek az embereknek és családjuknak tisztas és gazdaságos hajlékot, táplálkozást, ruhát, szakmát, oktatást, munkát és vezetést lehet biztosítani?” (uo.) Ezeknek az elképzeléseknek volt az első kísérleti terepe New Lanark. Az új szervezési-vezetési módszerek révén a munkások maguk tudták napi teljesítményüket figyelemmel kísérni. Ahogy Owen végighaladt az üzemeken, „nem volt szükség sem verésre, sem durva szidalmakra... csak rá kellett nézmem a munkásra és a teljesítményjelző kockán a színre...”. Az önellenőrzés és teljesítmény szerinti bérezés egyszerre fegyelmeztek és ösztönöztek. Betegpénztár, uzsoraárak nélkül jó minőségű árukat forgalmazó üzlet, az alkoholizmus szankcionálása s mindenek fölött egy egészen új nevelési rendszer alakították a falu és gyár életét. Az új „iskolarendszer” 18 hónapostól 10–12 évesig fogadta a gyermekeket,

⁷ Robert Owentől (1813) idézi Thompson, 1980:859.

liberális nevelési elvekkel, ének- és táncitanítással, természetszeretetre nevelő, a szabadban tartott foglalkozásokkal – s közben az anyák az üzemben munkát vállalhattak. 1816-ban nyitotta meg Owen „Jellemformáló Intézetét”, amely a szabadidő eltöltésének, az idősebbek továbbtanulásának színtere is lett.⁸ Mindez a kényszer, az ösztönzés, a hosszú távban is gondolkodó, jellemformáló nevelés sajátos elegye. Egyszerre szolgálta a paternalista filantróp álmait és a gyáros gazdasági érdekét. Az én szempontomból jól értelmezhető olyan civilizációs erőfeszítésként, amely a felülről kiinduló és a felső osztály számára (is) hasznos morált és habitusokat kívánta az addig „barbárokba” beplántálni vagy azokat rájuk kényszeríteni – bizonyos feltételek alakításával.

5. *A civilizációs ágensek működése* végtelen változatosságú, s itt csak egy mozzanatot emelek ki: az erőszak kérdését. Sokféle erőszak van, mint a törvényes és nem törvényes fizikai kényszer, a gazdasági kényszer, a szimbolikus (pszichológiai ható) erőszak. Azt hiszem, épp a két vagy három Európa (Szűcs, 1983) közti különbségek megértésében érdemelne különös figyelmet, hogy mikor milyen volt a fizikai és a másfajta, első renden a szimbolikus erőszak szerepe a civilizatorikus elemeknek többséggel való elfogadtatásban vagy rájuk kényszerítésében. A kétféle erőszak többnyire egymásba játszik, vegytisztán nem elválaszthatók.⁹ Mégis, a civilizációs erőfeszítésekben rejtőző relatív súlyuk koronként és intézményenként változott.

Számos civilizatorikus folyamatot a kíméletlen kényszer indított el – elég arra utalni, hogyan fogadtatta el Szent István a keresztény vallást a pogány magyarokkal. A szimbolikus tartalmak segítségével a fizikai kényszer (egyes lázongó periódusok kivételével, amikor a hitben kételkedőket vagy azt megtagadókat olykor a legkegyetlenebb módszerekkel vezették vissza a helyesnek vélt útra) lassan átadta a helyét a szimbolikus erőszaknak, amelynek erőszak jellege úgy halványult, ahogyan a normák belsővé váltak. A normalizálódás és pacifikálás folyamata azonban *több generációt igényelt*, és sosem volt visszafordíthatatlan.

A fizikai erőszaktól a szimbolikus erőszak felé való eltolódás folyamata valószínűleg két síkon, ha úgy tetszik, a *courte durée*-ben és a *longue durée*-ben is megfigyelhető. Egy-egy intézmény egy-egy adott „civilizációs ciklusán” belül, mondjuk, az iskolába vagy a katonasághoz bekerülők egy-egy adott csoportjánál a kemény eszközök lassan háttérbe szorulhatnak az engedelmeskedést

⁸ New Lanark Conservation (1989), több helyről.

⁹ Még a látszólag öncélú kegyetlen erőszaknak is lehet vagy van szimbolikus üzenete – a „többiek” megfélemlítése, egy magatartástól vagy meggyőződéstől való elrettentés stb. És a legszelídebb szimbolikus erőszak mögött is vannak végső, reális erőszak-szankciók: a legtoleránsabb iskola is előbb-utóbb eltávolítja a „nem odavaló” tanulót.

kikövetelő más eszközökkel szemben (jóllehet „végső” szankcióként azért megmaradnak), míg végül legalább egyes normák, magatartások második természetűvé válnak. Hosszabb történelmi távlatban „a civilizáció a *longue durée* maga”¹⁰, s legalábbis Európában nemcsak a szokások kifinomulása figyelhető meg. Mintha az utolsó évtizedekben egyre kevésbé fogadnák el a fizikai erőszak alkalmazását azokban az intézményekben is, amelyekben ezek használata sok évszázadon át legitim volt – például a gyerekek verése az iskolában, amely magától értődő nevelési eszközből lassan törvényileg tiltottá válik.¹¹ Jó lenne tudni, hogy ebben mi a szerepe „nagyobb érzékenységünknek”; annak a felismerésnek, hogy az erőszak hosszú távon nemigen lehet hatékony; vagy talán annak, hogy a szimbolikus erőszak, a „szelíd erőszak” olyannyira raffinált lett, hogy lassan még erőszak jellegét is sikerül elfelejtetnie, azt, hogy végső fokon valóban reális erőszakról van szó.

6. Az egész civilizációs folyamatnak mindezek után alapkérdése, *hogyan jönnek létre a civilizációhoz való adaptációt lehetővé tevő feltételek azoknál, akiknél nem adottak a gazdasági és kulturális tőke szükséges minimumai.*

A feltételek egy része a társadalmi változások automatikus melléktermékeként kialakulhat. Benda példáját folytatva, a kereskedelem és ipar terjedésével az írástudás mind többek számára vált racionális gyakorlattá. A szegényebb rétegek helyzetének javulásával (már a 19–20. században) széles körhöz eljutottak a felsőbb rétegekre jellemző fogyasztási szokások – például a fehér kenyér, amely soká elérhetetlen privilégium volt (Braudel, 1985).

Az automatizmus azonban nem mindig működik. Az induló források is, a képességek is minden ismert társadalomban egyenlőtlenül oszlanak el, s ha a dolgok a „maguk útján”, a társadalmi erőviszonyok mentén haladnak, a kimenetek sem lehetnek mások. Ezért elkerülhetetlen az a kérdés, hogy mi módon biztosíthatók a szükséges minimális források ahhoz, hogy egy-egy civilizációs ciklus „végén” közeledjenek a feltételek, és többek kapcsolódjanak be a jobban civilizáltak körébe.

Mint mondtam, nem tudom, hogy a civilizáció jó-e vagy rossz, s azt sem, hogy mennyit javít és mennyit ront rajtunk. Ám az valószínű, hogy egy adott társadalom uralkodó normáinak megfelelő „jobb civilizáltság” azt is jelenti, hogy az egyén jobban ismeri a játékszabályokat; jobban tud igazodni a társadalmi elvárásokhoz; jobban el tudja magát fogadtatni; az adott lehetőségeket jobban ki tudja használni; és a változó feltételekhez jobban tud alkalmazkodni. Ez

¹⁰ Maurice Aymard előszavából, Braudel, 1987:17.

¹¹ Iskolakutatásaim miatt régóta érdekelt az iskolai büntetés. 1970 körül egy angol elemi iskola igazgatójától kérdeztem, mivel büntetik a gyerekeket. A világ legtermészetesebb hangján mondta: „Hát botozunk” (caning).

a fajta adaptálódás sem értelmezhető automatizmusként. Kivált gyors változások és csekély vagy nem jó tőkék esetén szakadék keletkezhet a feltételek és a habitusok változási sebessége között. Ilyen válság idején „a szubjektív és objektív struktúrák közötti rutinná vált alkalmazkodás brutálisan szétrombolódik” (Bourdieu, 1992:130). A ma itt hajléktalanná válók jelentős részénél ilyesmiről is szó van: sokaknak egyszerűen nincs lehetőségük sem arra, hogy jövedelmük gyors zuhanását más források mozgósításával ellentételezzék, sem arra, hogy a hirtelen és aránytalanul felszökő lakhatási költségeket valahogyan kezeljék. Nem tudnak lépést tartani a változásokkal. S amikor így kisodrónak a történelmi időből, ez egyben a társadalomból való kiszorulásukhoz vezet.

Ha mindez igaz, akkor legalább egy értékelés megengedett: könnyebb élni és túlélni egy adott társadalomban, ha az egyén vagy csoport jobban „civilizált”, ha a társadalom jobban integrált. Ha a civilizációs folyamat sokakat nem vagy csak részlegesen ér el, akkor a kimaradók óhatatlanul lent maradnak, vagy lecsúsznak. Ahhoz, hogy a fizikai és társadalmi életesélyek közötti távolságok vagy szakadékok ne nőjenek tovább, vagy épp csökkenjenek, már azon *források elosztását is befolyásolni kellene, amelyek a feltételeket alakítják. Azokat a feltételeket, amelyek képessé tesznek a civilizációs folyamatba való bekapcsolódásra* s a megszerzett civilizációs elemek megtartására.

7. Végül csak alá szeretném húzni Elias figyelmeztetését arról, hogy *a civilizációs folyamat nem egyirányú*. Noha csak egy lábjegyzet erejéig, de Elias már megemlíti a harmincas években írt műben, hogy „a civilizációs folyamat a külső veszélyek állandóan fokozódó korlátozásával zajlik. ...[ám] a civilizált viselkedés páncélja igen hamar szétpattanna, ha valamiféle társadalmi változás nyomán ismét akkora bizonytalanság, a veszélyek olyan kiszámíthatatlansága törne ránk, mint egykor...” (1987:832). A forradalmak, társadalmi kalamitások, háborúk, járványok, válságok és aztán egészen különleges módon a fasizmus, illetve bolsevizmus mindig a legkülönbözőbb decivilizáló hatásokkal jártak.¹² E krízishelyzetek hatása, a pokol teljes elszabadulása azonban valószínűleg nem azonos azzal a lassabb felbomlási folyamattal, amellyel most találkozunk a világ.

A társadalmak egészét vagy egyes csoportjait érintő kataklizmákban – háborúban, földrengésnél – a civilizáció egyes normái mindenkiről lepattanhatnak, mert a túléléshez betarthatatlanok. Elias említi a kés-villa használata elterjedése kapcsán, hogy (az I. világháborúban) „a lövészárokból a tisztok és közkatonák újból késsel és a kezükkel ettek”. Ő ezt úgy magyarázza, hogy a „veszélyeztettségi küszöb a kikerülhetetlen helyzet nyomása alatt viszonylag igen gyorsan

¹² Most van keletkezében egy a decivilizáció kérdéseit középpontba helyező irodalom, amelyre itt csak utalhatok (Mennel, 1990; Duclos, 1993; Fletcher, 1995).

san eltolódott” s ez nyilván sok mindenre igaz. Ha nincs víz, senki nem tud megfürdeni. Ha az éhenhalástól csak az utcán elhullott lótetemek mentenek meg, mint Pesten 1945 tavaszán, akkor a magyar kultúrában a lóevéstől való, elterjedt idegenkedést mindenki le fogja küzdeni. Mindez – éppen, mert közös sorsról és közös gyakorlatról van szó – nem érinti a civilizációnak azt a lényegét, hogy segít együtt élni egy adott társadalomban.

Más a helyzet akkor, amikor a civilizációs folyamat eredeti irányától lassan, fokozatosan kezd eltérni, az eredetitől eltérő irányba fordul, s tartóssá válik. Az ilyen felbomlások sem ritkák – elég a Római Birodalom bukására utalni. Engem itt és most csak az érdekel, hogy a ma tapasztalható folyamatok – nevezzük globalizációnak, neoliberais paradigmaváltásnak, posztmodern transzformációnak, vagy aminek akarjuk – értelmezhetők-e civilizációs fordulatként, s ha van irányváltás, annak melyek a sajátosságai és következményei. Azt hiszem, hogy az új médiumokkal és informatikával összefüggő globális kulturális változások, amelyeket gyakran a hagyományos európai civilizáció romlásaként értelmeznek, még valahogyan beilleszthetők a fent leírt értelmezési keretbe. Amiben én a valódi és veszélyes váltást látom, az nem annyira a „macdonaldosodással” függ össze. Az még akár egy közös, habár békésen differenciált kultúra része is lehet.

Az igazi baj az, hogy ez a folyamat nem közös sors. Nem mindenkit sújtó kataklizma, csak egyes – nem véletlenszerűen kijelölődő – egyének és csoportok sorsa. Az új paradigmában a civilizációs vívmányok már csak azoknak járnak vagy jutnak, akik meg tudják azt maguknak szerezni. A többiek az összetartó pántokon kívülre kerülnek. E „többiek” pedig azok lesznek, akik legkésőbb kerültek be a civilizációs áramba, akiknél a feltételek még nem közeledtek eléggé a „normához”, akiknél nem volt elég idő, hogy a külső kényszerek bensővé váljanak. S ami lefoszlik róluk, vagy amitől kényszerűen megfosztódnak, az nemcsak a külsődleges szokások halmaza, hanem az együvé tartozás tudata is, s mindaz, ami normákban, viselkedésben, értékekben ezzel jár.

Az állam szerepe a civilizációs folyamatokban

Eddig szándékosan hallgattam arról, hogy van-e az államnak kitüntetett szerepe a civilizációs folyamatban. Hogy az összefüggés fontos, az természetesen nem saját ötletem. Eliasnál ugyan nem központi e kérdés, de nem elfelejtendő. Sok hasonló utalás mellett így ír: „Egy csomó jelenbeli megfigyelés is erősíti azt a gyanút hogy a »civilizált« viselkedés kiépülése a legszorosabban összefügg a nyugati társadalmaknak »államok« formájában történő szerveződésével.” (Elias, 1987:92)

Swaannál az összefüggés egyértelmű, hiszen a könyv egésze arról szól, hogyan alakította az állam az oktatást, az egészségügyet, a jóléti ellátásokat (Swaan, 1988). Elméleti keretének egyik fő pillére az, hogy kollektív kihívásokra a közösségek és intézményeik szociogenezisével alakultak ki válaszok, amelyek végül az egyéneket is, közösségeiket is alakították. „Az államalakulás, a kapitalizmus fejlődése, továbbá a városiasodás és szekularizálódás ezekkel együtt járó folyamatai adják e tanulmány magyarázó történelmi hátterét. Az egymással való versengésben az államok bürokratikus hálózatokat építettek ki, amelyek az embereket adófizetőként, újoncként, diákként, pacienseként, ellátást igénylőként, választóként összekapcsolták, s így modern értelemben vett polgárokká formálták.” (Swaan, 1987:2)

A civilizáció fentebb elősorolt ismérvei és feltételei mindezen előzményektől függetlenül is kényszerítenek arra, hogy fel- és elismerjük az állam szerepének szükséges voltát.

Amikor a *civilizációs ágensekről* volt szó, csak a következtetést kellett volna kimondanom. A hagyományosan legfontosabb szocializációs ágens, a család, nem adhatott át mást, mint saját kultúráját, ez pedig a korai hierarchizált társadalmakban élesen elkülönülő világokat jelentett. Az egyházak nem tudtak a modernítésre fókuszítani. A spontánul építkező kisebb szerveződések, még ha „nevelő” vagy civilizáló céljuk nyilvánvaló is, mint például az önszegélyező egyesületeké, ugyanúgy nem jutottak el mindenkihez, mint az üzemek. „Mindenkihez” a modern világban csak az állam juthat el. Nála összpontosulnak az ágenseket működtető források is, a kényszerítő eszközök többsége is, legyen szó fizikai, jogi vagy szimbolikus erőszakról. A bémunkások státusát és méltóságát, végső soron egyenlő polgárrá válását például a *szabad munkavállalás* (azaz a piac) mellett a *munkajogok és protektív szociális jogok* biztosították, amelyek megszerzését az ugyancsak jogszerűvé vált szabad szervezkedés segítette. Mindeme jogokat az államnak kellett garantálnia.

Amikor azt a kérdést tettem fel, hogy mi módon közelíthetők a hatékonyabb diffúziót segítő civilizációs feltételek, a válaszhoz ismét az államra kellett volna hivatkoznom. Ez már nem a csak szabályozó vagy rendfenntartó állam, hanem az *újraelosztást társadalmi méretekben szervező intézmény*. Kétségkívül lehet javakat a szegényebbek javára egyéni jótékonykodással vagy szolidarisztikus közösségek révén is átcsoportosítani, ezek azonban sosem foghatnak át mindenkit, s hatékony átcsoportosításra kevés az erejük vagy akaratuk, illetve az adakozók elemi érdekei mondanak ellent jelentősebb újraelosztó törekvéseknek. A kezdő feltételek érdemleges módon nem közelíthetők, azaz a civilizációs munka nem lehet hatékony szabályozások, jogok, továbbá redistribúció nélkül. A munkások nyomorúságos helyzete nem javulhatott a

már említettek mellett olyan munkához kapcsolódó jogok kikényszerítése nélkül, mint a munkavédelem, munkaviszony szabályozása, „megélhetési bérek” (Castel, 1998). Az általános létfeltételek (út, víz, csatorna stb.), az oktatás, az egészségügyi ellátás nem érhetnek el mindenkit tisztes szinten elvonások és újraelosztás nélkül.

Az egyetlen jogokat biztosító és forrásokat osztársadalmi szinten átcsoportosítani képes intézmény a társadalom által erre felhatalmazott állam. A pozitív irányú (fentről lefelé áramló) újraelosztás persze csak lehetőség, nem következik be szükségképpen. És természetesen a jogalkotást és redistribúciót az állam más célokra – saját hatalma erősítésére, az erősebb csoportoknak való kedvezésre, a társadalmi integráció és az átfogó civilizációs folyamat gyengítésére – is felhasználhatja. Ahhoz, hogy az állam a társadalom egészét szolgáló civilizációs ágensként működjék, valószínűleg egy az államot magát, illetve a politikai osztályt „civilizáló” történelem kell, amely kikezddhetetlenné teszi az erős jogállamiságot, a működő demokráciát, a hatékony civil kontrollokat. A 22-es csapdája az, hogy a civil társadalom jogok és források nélkül nehezen válik hatékony erővé.

Kissé általánosabban fogalmazva, a nemzetállam funkcióinak és monopóliumainak alakulása az utóbbi 200–300 évben valamilyen *haranggörbén* ábrázolható. Legkorábban a területszerző és területvédő katonai funkciók alakultak ki, s hamarosan követte ezeket a belső biztonságot védő törvényhozói-jogi funkció, amely egyre inkább igyekezett az erőszak eszközeit monopolizálni.¹³ A mind bonyolultabb és szövevényesebb gazdasági és társadalmi működés egy sor közgazgatási, szabályozási, infrastruktúra-építő funkciót tett szükségessé. A kora kapitalizmussal növekvő és változó arcú szegénység a rendőri funkciók erősítését követelte ki, olykor kiegészítve ezt a szegénységet enyhítő feladatokkal.

1. táblázat

Összes kormányzati kiadás a GNP vagy nemzeti jövedelem százalékában
(központi és helyi költségvetés együttl), 1850–1910

Év (közelítően)	Ausztria	Franciaország	Nagy-Britannia	„Németország”
1850	11	9	12	12
1900	15	16	14	14
1910	17	15	12	16

Forrás: Mann, 1993:367

¹³ Hosszú idősoros és összehasonlítható állami költségvetési adatokat egyelőre csak Mann-nál (1993) találunk. A korai nemzetállam forrásainak általában alacsony szintjét az 1. táblázat, a katonai kiadások induláskor túlnyomó, később többnyire csökkenő szerepét a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat

A civil és katonai kiadások aránya a teljes állami költségvetésen belül

Év	Ausztia (kp)		Porosz- (Német)ország		Francia- ország		Nagy- Britannia	
	Civil	Kato- nai	Civil	Kato- nai	Civil	Kato- nai	Civil	Kato- nai
1780	28	51	8	84	24	33	7	66
1800	14	61	22	74	24	64	5	31
1830	35	33	50	34	47	30	18	28
1860	39	51	49	36	17	39	34	25
1890	39	19	25	78	32	34	37	36
1910	60	16	40	52	40	37	47	40

Forrás: Mann, 1993: 373, kiemelt évek. Mann a táblát eredeti forrásokból állította össze, összehasonlítás céljaira átszámítva. A teljes költségvetést három tételre bontotta: civil, katonai és adósszolgálati csoportra. A civil kiadások ekkor elsősorban közigazgatást jelentenek.

Ahogy – többek között az élesedő verseny folytán – bonyolódott a munkamegosztás, s ahogyan ezzel mélyültek, intenzívebbé lettek az „emberi egymásrautaltság” láncolatai (Elias, 1987:705 és köv.; Swaan, 1988: több helyen), úgy került sor arra, hogy az állam is belépjen a civilizáló ágensek közé. Már utaltam arra, hogy az egyházi oktatás nem tudta követni a modernizálódó világ szükségleteit; hogy a gyár csak azokat érte el, akik üzemekben dolgoztak, s mellesleg távolról sem követte minden tőkés az oweni mintát. A sűrűsödő városok közegészségügye (a csatornázástól és vízellátástól a járványügyig) közbeavatkozást igényelt, mert a „potyautasság” miatt másként nem volt megoldás. Az új kockázatok és új biztonságigények nyomán létrejöttek a társadalombiztosítási rendszerek, amelyek azután erősítették a hosszabb távú előrelátásra, a jövő tervezésére hajló beállítódást. Végül pedig kialakult egy olyan szemlélet és szükséglet, ami a mindennapi élet biztonsága mellett a feltételek „emberhez méltó” színvonalát is követelménnyé formálta.¹⁴ Ezzel a korábban olykor csak a szegények számára kialakított és szegényes intézmények köre szélesedett, és színvonaluk javult.

A civilizáló funkciókból így nőttek ki mindenkit átfogó, kollektív, kötelező és nemzeti intézmények (Swaan, 1988), amelyek jóléti funkciója, integratív szerepe jelentőssé vált. *Az állami növekedési görbe felszálló ága nagyjából az 1980-as években tetőzött.*

¹⁴ A 3. táblázatból világosan látszik, hogy e téren jelentős fordulat csak a II. világháború után, sőt inkább az 1960-as évek után következett be.

Államilag finanszírozott szociális szolgáltatások a GDP százalékában

Év (közeli- tően)	Ausztria	Francia- ország	Nagy- Britannia	Hollan- dia	Dánia	„Német- ország”
1900	–	–	0,7	–	1,0	–
1920	2,0	2,8	4,1	3,2	2,7	7,5
1940	2,3	5,1	5,3	4,4	4,8	11,1
1960	7,3	8,9	9,6	8,7	7,6	14,9
1975	10,8	9,2	15,0	17,2	24,6	20,8

Forrás: Flora, 1983, I.: 348–9. idézi Tilly, 1995:121

Az állami funkciók növekedésének folyamata Közép-Kelet-Európában is zajlott, ha sok tekintetben más módon és ütemben is, mint nyugaton. A hatás kiszélesedése az utolsó évtizedekben e régióban a korábbinál markánsabb, bár a nyugatinál sokkal problematikusabb volt – a szűkösebb források, a diktatórikus kényszerek s nem utolsósorban a történelmi idő rövidege miatt. Annyit mégis merek állítani, hogy az államszocializmusnak legalábbis a mi régióinkban a legegységelműbb pozitív hozadéka a civilizációs szakadék csökkentése Nyugat és Kelet között, illetve a lent és fent valamelyes egymáshoz közelítése az országon belül.

Újabbban az állam visszavonulását szorgalmazó hangok mindenütt felerősödtek. Szűkülnek azok a források, s gyengülnek azok az intézmények, amelyek korábban a közös civilizációt próbálták építeni. A jelek szerint a mai társadalmak igyekeznek a korábbi állami funkciókat kiváltani piaccal, önkéntes „non-profit” szerveződésekkel, egyéni jótékonyssággal vagy egyes funkciók családra visszahárításával. Csakhogy ezek ma éppúgy nem tudnak mindenkit átfogni, s éppúgy nem tudnak forrásokat hatékonyan átcsoportosítani, mint akkor, amikor az állam e funkciókba belépett. Sőt, a sűrűbb és komplexebb társadalomban még a korábbinál is kevésbé működnek a régi megoldások. *Az uralkodó ideológia viszont úgy működik, hogy természetesnek tüntesse föl a gyöngék kiszorulását azon forrásokból, amelyek révén korábban egy közös folyamat részesévé kívánta őket tenni.* Ezért igaz az, hogy a „minimális állam” első renden a civilizációs folyamatot károsítja.

Az állami funkciók gyengülése némileg ellentmondásos. A civilizációs páncélok gyengülésével, a kiszorító folyamatokkal ismét veszélyessé válik a szegénység. A jobb helyzetű csoportok, amelyeknek legtöbb a félteni valójuk, ismét kikövetelik az állami belső elnyomó, illetve erőszakfunkció erősítését (amelynek szükségességét a globalizálódással járó, félelmet keltő mozgások is legitimálják). Sőt,

minthogy az adófizetésből fenntartott, mindenkit védő erőszakhoz túl sok adót kellene fizetni, az állam mellé bevonják a piacon vásárolt erőszakot. Ezzel egy másik haranggörbe rajzolódik ki: az állami monopóliumok, így az elsők között megjelenő erőszakmonopólium első szakaszban való erősödését e monopólium gyengülése követi. Sorra megkérdőjeleződnek más állami monopóliumok is – a piac motorját, a versenyt állítva ezek helyébe. A tapasztalat azt sejteti, hogy nem minden monopólium társadalmi természete egyforma. Az bizonyos, hogy a monopóliumok társadalmi kontrollja mindig elengedhetetlen. Az azonban kérdéses, hogy megtörésük mikor és kinek használ. Az állami erőszakmonopólium megtörése például a jelek szerint egyértelműen az erőseket erősíti tovább, a decivilizált erőszakhasználatot gerjeszti. A minimális állam híveinek törekvései „sikerebbnek”, azaz gyorsabbnak és határozottabbnak tűnnek Európa keleti, mint nyugati térfelén, de a nyomás mindenütt erős.¹⁵ Hatásai – nálunk inkább, mint nyugaton – már ma is érezhetők, s egy (alkalmasint súlyos következményekkel járó) decivilizációs folyamat bekövetkeztét vetítik előre.

4. táblázat

Állami szociális kiadások a GDP százalékában

Év	Ausztria	Franciaország	Nagy-Britannia	Hollandia	Dánia	Németország ⁺
Összes szociális közkiadás (transzfer és szolgáltatás)*						
1960	16	13	10	12	–	18
1970	19	17	13	22	19	17
1980	23	23	16	28	27	23
Összes szociális közkiadás (transzfer és szolgáltatás)**						
1980	22	24	18	29	28	25
1990	24	26	20	28	28	24
1993	26	29	23	30	31	29

Forrás: * OECD, 1994:57–58; ** OECD 1996:17–18. (A szociális közkiadások definíciója egy-egy kiadványon belül azonos, de folyamatos korrekciók miatt az időben némileg változhat, illetve a statisztikák pontossága nő.) ⁺Nyugat-Németországra vonatkozó adatok.

15 A 4. táblázat szerint a jóléti állam halálára vonatkozó sűrű állítások Nyugat-Európára nézve leginkább öncsalásnak, ha nem egyszerű hazugságnak vagy wishful thinkingnek tekinthetők. Az állami elvonások rendre 45–50% körül vannak. A szociális kiadások a növekvő nemzeti terméken belül arányukban alig változnak, enyhe növekedésre és enyhe csökkenésre egyaránt van példa. Ugyanakkor jelentősek a belső átalakulások, az irányváltásra irányuló tervek, ám ezek kimenete nehezen becsülhető előre a változó politikai klímában. A jóléti kiadásoknak az a radikális és katasztrofális csökkenése, ami Magyarországon 1989 óta bekövetkezett, s ami jóval nagyobb volt, mint a GDP csökkenése, nyugaton nem követett politikai recept következménye (5. táblázat).

5. táblázat

Szociális kiadások Magyarországon, 1989–1996
(A kiadások tartalma nem teljesen azonos a nyugati országokéval)

Megnevezés	1989	1991	1996	1996/1989
Ártámogatás	2,6	1,8	0,7	23%
Egészségügy	5,7	7,6	5,3	81%
Oktatás, kultúra	7,0	9,3	7,7	96%
Lakástámogatás	3,5	2,5	0,9	22%
Munkanélküliség	0,0	0,7	0,7	–
Nyugdíj	9,1	11,3	9,1	87%
Segélyezés	0,3	0,9	1,6	464%
Családtámogatás	4,0	4,6	2,2	48%
Táppénz	1,2	1,3	0,5	36%
Összesen, a GDP %-ában	33,4	39,9	28,6	75%

Forrás: TÁRKI (1997)

Összefoglalás és következtetés

A 15–17. századtól kezdve (a kezdet országoként változó) az átalakuló gazdasággal, technikával, urbanizálódással, átalakuló környezettel és létfeltételekkel felületi és mélyebb változások sora indult el. Elias értelmezése szerint a többnyire a felső rétegekből induló impulzusok nyomán új szokások és érintkezési formák terjednek. Átalakultak a kisebb és nagyobb közösségekhez, azaz a másikkal és másokhoz, valamint a térhez, az időhöz, a természethez és természetfelettihez való viszonyaink. A jövő például Isten titokzatos rendelkezéséből az emberi tervektől is függővé kezdett válni. Az állami erőszak-monopólium a mindennapi életet (legalábbis az ún. békeidőkben) pacifikálta. E változások lassan beszívódtak a személyiség mélyebb rétegeibe, a külső kényszereket belsővé alakítva.

Mindezt elfogadva mégis szembesülünk egy paradoxonnal. A civilizáció a társadalmi együttélést teszi lehetővé, azaz a társadalom egészéé. *Elvben mindenké, ám „magától” nem jut el mindenkire.* Terjedéséhez olyan feltételek kelljenek, amelyek eléggé hasonlóak a társadalom egyes rétegeinél ahhoz, hogy követhetővé, asszimilálhatóvá és racionálissá tegyék a többnyire fentről kiinduló gyakorlatokat. Általában azonban az automatizmusok kevesek a folyamat kiteljesítéséhez. Többnyire szükség van ún. civilizációs ágensekre, amelyek a fizikai és

szimbolikus erőszak valamilyen elegyével rákényszerítik a többségre azt, amit a hatalom az általa óhajtott együttéléshez elengedhetetlennek tart. A fizikai erőszak kevés a mély változások eléréséhez. A gazdasági erőszak kétélű. A leg-hatékonyabb a kifinomult és rafinált szimbolikus erőszak lehet. A nagy nehézség az, hogy végül is honnan teremthetők források ahhoz, hogy azok a bizonyos, az adaptálást lehetővé és értelmessé tévő feltételek kialakuljanak, megvalósuljanak. Ebben vált perdöntővé az állam és az állami újraelosztás, illetve az integratív jellegű közös intézmények szerepe.

Ha ezek nincsenek, vagy ha egy bizonyos szint elérése után az erőfeszítések meggyengülnek és a források beszűkülnek, akkor a folyamat elakad, s előbb-utóbb visszajára fordul. Ez a ma még beláthatatlan decivilizációs veszély, a társadalom szétesése bent maradókra és kirekesztettekre.

A decivilizáció első áldozatai a munka nélkül maradók, a hajléktalanná válók, a civilizálatlan, azaz deregulált munkaerőpiac új páriái s mindazok, akik alacsony jövedelmük miatt nem juthatnak hozzá azokhoz a legelemibb alapszükségletekhez – gyógyszer és orvosi ellátás, hajlék és annak fenntartása, legalább egy piacképes szakma elsajátítása –, amelyekért korábban részben vagy egészben a köz felelősséget vállalt.

Az ő le- és kiszakadásuk megváltoztatja a civilizáció egész arcát. A most már beszűkült, de normaszabó társadalom számára mind feleslegesebbek és egyre gyűlöltebbek. Hogyan is válaszolhatnának hát másként kirekesztésükre, mint önfeladással, vagy azzal, hogy szembefordulnak a kitaszítókkal? A nyomor új fenyegetései pedig „odafent” kiváltják a köz- és magánerőszak új formáit. Az iskolákra, gyógyításra fordított pénzből az elnyomó szerveket kell erősíteni, börtönöket kell építeni. Ám a gazdagokat ez sem védheti meg teljesen, ezért gyengül az állami erőszak-monopólium, létrejönnek a fegyverhasználatra is jogosított magánrendőrségek. A sokasodó új szegényeket, hogy kirekesztésük legitimálható legyen, a hatalom bűnbakká teszi, s ebben a mechanizmusban tenyészik a rasszizmus és idegengyűlölet. Mindezzel gyengül a társadalmilag oly nehezen elsajátított tolerancia, idejétműltnak tűnnek az átfogó szolidaritások, s a civilizáltnak vélt társadalmak eljutnak oda, hogy ismét tagadják minden egyén méltóságra való jogát. Mindez pedig végső fokon az európai civilizáció feladásához vezethet, vagy olyan átalakuláshoz, amelynek már nem sok köze van a humanista európai álmokhoz.

Irodalom

- Ariès, P. (1973): *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, Seuil, 1973.
- Benda Kálmán (1978): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának hazai történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978, 287–308.
- Bourdieu, P. (1972): *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève, Droz, 1972.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. J. D. (1992): *An Invitation to Reflective Sociology*, The University of Chicago Press, 1992.
- Braudel, F. (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, Gondolat, 1985.
- Braudel, F. (1987): *Grammaire des Civilisations*. Paris, Éditions Arthaud, 1987. (első kiadás: 1963.)
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Ford. Léderer Pál. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány és Kávé Kiadó, 1998.
- Duclos, D. (1993): *De la civilité. Comment les sociétés apprivoisent la puissance*. Éditions de la découverte, Paris, 1993.
- Elias, Norbert (1982): *The civilising process* vol II. *State Formation and Civilisation*. (1939, 1969) Oxford/New York: Blackwell/Pantheon, 1982.
- Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- Elias, N., Scotson, J. L. (1994): *The Established and the Outsiders*. Sage Publications. London, Thousand Oaks, New Delhi, 1994.
- Ferge Zs. (1997): És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In: *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. Szerk.: Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László. Budapest, Helikon–Korridor Kiadó, 1997.
- Fletcher, J. (1995): Towards a Theory of Decivilizing Processes. *Amsterdams sociologisch Tijdschrift*, 22. Nr. 2. október 1995. 283–297.
- Flora, P. and al. (1983, 1987 eds.): *State, Economy and Society in Western Europe 1865–1975. A Data Handbook*. Frankfurt, Campus Verlag, 1983, 1987.
- Freud, S. (1951): *Civilisation and its discontents*. London, Hogarth Press, 1951.
- Freud, S. (1982): Rossz közérzet a kultúrában. In: *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- Heller Farkas (1947): *Közgazdaságtan*, II. kötet. (Reprint: Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988.)
- Kalb, Don (1997): *Expanding Class: Power and everyday politics in industrial communities, The Netherlands. 1850–1950*. Durham and London, Duke University Press, 1997.
- Mann, Michael (1993): *The Sources of Social Power*. Vol. II. *The rise of classes and nation-states 1760–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Mennel, S. (1990): Decivilising Processes: Theoretical Significance and Some Lines of Research. *International Sociology*, vol. 5. no. 2. 205–223.
- New Lanark Coneservation (1989): *David Dale, Robert Owen and the Story of New Lanark*. Edinburgh, Moubray House Press, 1989.
- OECD. (1994): *New orientations for social policy*. Social Policy Studies, no. 12. OECD, Paris
- OECD. (1996): *Social Expenditure Statistics of OECD country members*. Labour Market and Social Policy Occasional Papers. no. 17. OECD, Paris

- Owen, Robert (1813): *A New View on Society and other writings*. Everyman edition.
- Petrák Katalin (1978): *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest, Táncsics Könyvkiadó, 1978.
- Rimlinger, Gaston V. (1974): *Welfare Policy, Industrialization in Europe, America and Russia*. John Wiley, New York, 1974.
- Swaan, A. de (1988): *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press/Oxford University Press/New York, 1988. (Az oldalszámok az 1987. évi sokszorosított kiadást követik.)
- Swaan, A. de (1990): *The Management of Normality. Critical essays in Health and Welfare*. Routledge, London and New York, 1990.
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest, 1983.
- TÁRKI (1997. október): *Az állam szociális kiadásai Magyarországon 1988–1996 között. Háttér tanulmányok a középtávú szociálpolitikai koncepcióhoz, 3.* Kut. vez: Tóth István György, írta Lelkes Orsolya.
- Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely (1979): *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1979.
- Thompson, E. P. (1980): *The Making of the English Working Class*. Penguin Books, London, 1980.
- Tilly, Charles (1990): *Coercion, Capital and European States, ad 990–1992*. Oxford UK., Cambridge US: Blackwell, 1990.